

**В.О. Забавін, С.Г. Небрат**

## **РОЗКОПКИ КУРГАНУ БІЛЯ СМТ ЯЛТА НА ПІВДНІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

*Стаття представляє собою публікацію результатів дослідження кургану на півдні Донецької області біля смт Ялта. У науковий обіг вводяться матеріали доби ранньої та пізньої пори доби бронзи. Зроблена їх культурно-хронологічна інтерпретація. Особливої уваги заслуговує поховання 4 зрубної культури, яке демонструє неординарність за окремими показниками. Автори статті припускають, що ця людина під час свого життя була пов'язана з ритуально-магічною діяльністю.*

**Ключові слова:** курган, поховання, ямна культура, зрубна культура, лопатка тварини.

У польовий сезон 2016 р. археологічною експедицією Маріупольського державного університету проводилися рятувальні розкопки розораного кургану в Північно-Східному Приазов'ї. Археологічні дослідження здійснювалися на території Ялтинської селищної ради Мангушського (Першотравневого) р-ну Донецької обл.

Курганна група, що на момент досліджень складалася з трьох насипів, знаходиться на вододільному плато в 6 км на північ від узбережжя Азовського моря між долинами річок Комишуватка і Мокра Білосарайка (рис. 1). Насипи розташовані за лінією північний захід – південний схід, поли курганів 2 і 3 між собою стикаються.

На триверстовій військово-топографічній карті Катеринославської губернії в редакції 1861 р. зазначена курганна група позначена як «Могила Комишуватка».

Курган 1 має насип висотою 3,05 м, у плані округлої форми, діаметром 44 м. Насип кургану задернований. На поверхні кургану зустрічається каміння. Геодезичний пункт знищено. В центрі кургану – глибокий грабіжницький шурф. Технічний стан: аварійний.

Кургани 2 і 3 піддаються інтенсивному розорюванню. Насипи являють собою горбкуватості з сильно розтягнутими полами, виявлені завдяки світлим плямам на оранці та окремим розрізненим кісткам людини і тварин, незначним фрагментам зотлілого дерева і невиразним чорно-глиняним фрагментам кераміки доби пізньої бронзи, що фіксуються на поверхні. Технічний стан: незадовільний. Кургани на момент розкопок засіяні соняшником, який було видалено з поверхні насипів.

У польовий сезон 2016 р. був досліджений курган 3 зазначеної курганної групи<sup>1</sup>. Курган досліджувався чотирма траншеями, прокладеними по лінії Південь – Північ із залишенням паралельних бровок товщиною 1 м за допомогою екскаватора-навантажувача «Борекс МТЗ-82».

### **Історія археологічних досліджень на теренах Мангушського (Першотравневого) р-ну Донецької області.**

Дослідження археологічних пам'яток в даному районі не мали таких масштабів, як, наприклад у пониззі р. Кальміусу. У 1928 р. гурток любителів історії та старожитностей

<sup>1</sup> У роботі експедиції брали участь: Безвербна Ю.А., Бородай М.Е., Булик М.В., Девятковський А.О., Литвиненко В.В., Майтамал С.О., Сторожев М.С., Чернищенко О.О. та ін., а також учні Маріупольської школи-ліцею №14 під керівництвом вчителя Резніченко Я.В. У роботі із світлинами та ілюстраціями приймала участь Сидорова О.Г.

під керівництвом П.М. Піневича обстежив околиці м. Маріуполя в напрямку Білосарайської коси (на захід від міста) вздовж узбережжя моря. Згідно звіту: «...определенных результатов за исключением устья Самаринной балки, обследования не дали; найдено несколько кусочков черепков амфорного типа, встреченные по всему побережью в незначительном количестве прямо на поверхности» [26].

Навесні 1941 р. Донецький (Сталінський) обласний краєзнавчий музей у м. Маріуполі передбачав провести розкопки «татаро-монгольського городища» у с. Ялта. У тому ж році завідувач відділом історії музею В.М. Євсєєв в «Отчете о поездке по маршруту Мелекино – Ялта – Мангуш» повідомляє: «...отмечены курганы между селами Мангуш и Ялта, сфотографированы 7 каменных баб (2 из них взяты в музей)» [16, с. 297].

Варто також сказати про пошукові роботи, спрямовані на відкриття нових пам'яток археології у другій половині ХХ ст. У 1950-51 рр. Скіфською степовою експедицією Інституту Історії матеріальної культури АН СРСР під проводом Б.М. Гракова була обстежена широка смуга Приазовського степу. Зокрема було позначено ряд курганів (ділянка Урзуф – р. Комишуватка) та кілька стаціонарних пам'яток доби середньовіччя (на правому та лівому берегах р. Комишуватка поблизу с. Юр'ївка) [20, с. 6-8].

У 1971 р. експедицією Донецького обласного товариства охорони пам'яток історії і культури під керівництвом Б.Ю. Міхліна було здійснено охоронні розкопки двох курганів біля с. Ялта, досліджені два поховання зрубної культури і одне пізнього кочівника [19, 1972, с. 321].

У 1978 р. археологічна експедиція Донецького державного університету провела охоронні розкопки курганної групи, що складалася з трьох насипів, біля узбережжя Азовського моря у с. Портівське. Досліджено поховання ямної, зрубної культур і одне середньовічного кочівника [28, с. 79]. Наступного року цією ж експедицією на землях колгоспу ім. Мічуріна у с. Огородне у чотирьох курганах було відкрито 56 поховань: 14 ямних, 12 катакомбних, 22 зрубних, 1 кіммерійське, 3 пізніх кочівників і 4 невизначених [27, 1993, с. 172].

В 1983 р. Черняхівська експедиція Інституту археології АН СРСР в результаті вибіркового рекогносцирувальних розвідок на ділянці між м. Мелітополь і м. Маріуполь в пошуку поселень пізньоримського періоду в прибережній смузі Азовського моря на території Першотравневого району обстежила кілька пунктів, були зібрані матеріали від епохи бронзи до пізнього середньовіччя [16, с. 300; 31, с. 359].

У 1989 р. Маріупольською археологічною експедицією під керівництвом В.К. Кульбаки були розкопані 3 кургани на захід від с. Комишувате на вододілі річок Каратиш і Комишуватка. Тут досліджені 3 поховання зрубної культури і 2 пізніх кочівників [9, рис. 7, 2; 21].

В цьому ж році в результаті розвідок В.М. Горбова та А.М. Усачука в Першотравневому р-ні Донецької обл. було відкрито серію археологічних пам'яток. Вони розташовувалися на невеликій відстані одна від одної на мисах правого берега р. Комишуватки і були визначені як сезонні стоянки [5, с. 99]. У процесі розкопок В.М. Горбова поселень Комишувата-ХІV та ХVІа протягом 2004 – 2010 рр. були отримані нові дані, які розкривають економічний та культурний розвиток населення приазовських степів у добу фінальної бронзи [6; 7; 8].

Таким чином можна сказати, що серйозні та порівняно масштабні археологічні розкопки проводились як у радянські часи (дослідження курганів – 1971; 1978; 1979; 1989 рр.) так і у період незалежності (дослідження поселень – 2004 – 2010 рр.). Розкопки кургану групи «Могила Комишуватка» у 2016 р. мали велике значення, оскільки протягом останніх 27 років на теренах сучасного Мангушського району ніхто дослідження курганів більше не здійснював.

### **Курган № 3 курганної групи «Могила Комишуватка»**

Всього в кургані було досліджено 13 поховань доби бронзи. Замір глибин поховань проводився від сучасної поверхні (СП), на загальний план поховання наносилися методом перпендикуляра до основних реперних ліній від репера (R) в метрах. За центр приймається вершина кургану з встановленим на ній репером. Первинний насип виник над могилою ямної культури (п. 9). На пізньому етапі доби бронзи у вже існуючий насип було впущене 10 поховань зрубної культури та 2 невизначених. Внаслідок розорювання, встановити кількість досипок не вдалося.

Аналіз стратиграфії показав наступне:

- орний шар потужністю 0,25 м;
- на профілях брівки лінія ДГ не «читалася», похований чорнозем виявити не вдалося;

- материковий суглинок з рівня 0,95 м від R;

- дитяче п. 2. «перекривало» поховання дорослої людини п. 2а.

Окремі знахідки на поверхні та в насипу кургану (ситуації):

- Фрагменти ліпної чорноглиняної банки. Вінець у перетині округлі, злегка сплющені. Виявлено на поверхні кургану;

- Фрагменти ліпної посудини з невеликим ребром, зі слідами сильного нагару на зовнішній поверхні. В тісті незначна домішка крупнозернистого піску. Реконструйовані розміри: висота – 10,0 см, діаметр вінець – 11,5 см, діаметр дна – 7,0 см. Виявлено на поверхні насипу (рис. 4.1);

- Посудина у формі банки відкритого типу, з невиразним піддоном. Тісто добре змішане, незначна домішка піску. Зовнішня поверхня сіро-коричневого кольору зі слідами сильного нагару, покрита слабкими горизонтальними розчосами. Внутрішня поверхня світло-сірого кольору, на дні сліди нагару. Висота – 14,0 см, діаметр вінець – 17,0 см, діаметр дна – 10,0 см (рис. 4.2; 29). Виявлена в 3,6 м на захід від R, на глибині - 0,44 м від СП;

- Фрагмент вінець тонкостінної (0,5 см) чорноглиняної посудини. Виявлено в 2 м на захід та 8 м на південь від R (рис. 4.3);

- Відщеп кременю сірого кольору 4,0×2,5 см, без слідів вторинної обробки. Виявлено на глибині 0,5 м від СП в 4,5 м на захід та 0,5 м на північ від R (рис. 4.4);

- Уламок гостроконечника на первинному відщепі. Кремень сірого кольору зі слідами крейдової кірки, покритий молочною патиною. Один поздовжній край підправлений високою ретушшю. Розміри: 1,0×2,5×0,4 см. Виявлено на глибині 0,6 м від СП в 4,5 м на захід та 0,5 м на північ від R (рис. 4.5);

- Відщеп кременю темно-сірого кольору 4,0×2,5 см без слідів вторинної обробки. Виявлено на поверхні кургану (рис. 4.6).

**Поховання № 1 (зрубна культура).** На відстані 8 м на південь та 2,2 м на схід від R на рівні 0,3 м від СП (- 0,48 від R) було відкрито поховання людини. Контури ями не простежувалися. Кістки у поганому стані. Частина кістяка знищена оранкою. Можна встановити, що небіжчика було поміщено до могили скорчено на лівому боці з орієнтацією головою на схід. Біля місця, де мала знаходитись голова були знайдені фрагменти керамічного горщика (рис. 5.1).

*Інвентар:*

1) Керамічна посудина сіро-коричневого кольору, від якої збереглися лише уламки придонної частини. Зовні поверхня злегка підлощена, у тісті вкраплення крейди. Діаметр дна – 7,5 см (рис. 5.2).

**Поховання № 2 (зрубна культура).** Було виявлено у 2,15 м на схід та 0,5 м на північ від R на глибині 0,35 м від СП (- 0,35 від R). Контури ями не простежувалися. Поховання немовля. Кістки погано збереглися. Положення стегон, тазу, поперекових хребців та зубів певною мірою вказує на ритуальну позу – скорчено на лівому боці з орієнтацією головою у східний сектор. Перед місцем, де мало бути розташоване обличчя знаходився горщик (рис. 16.1,2).

*Інвентар:*

1) Керамічна посудина світло-коричневого кольору, обпалена нерівномірно. Банка відкритого типу. Розчоси всередині – горизонтальні, зовні – вертикальні. У дна закраїна. Черепок на зламі чорний, в тесті домішка дрібного піску. Висота – 7,5 см, реконструйований діаметр вінець – 13,0 см, діаметр дна – 9,0 см (рис. 6.3).

**Поховання № 2а (зрубна культура).** Було виявлено у 2,15 м на схід та 0,5 м на північ від R на глибині 0,41 м від СП (- 0,41 від R), одразу під п. 2. Контури могили не встановлені. Похованого було покладено на лівий бік у скорченому стані головою на схід. Череп дещо віддалений від тіла. Ноги зігнуті під прямим кутом по відношенню до тіла та під гострим у колінних суглобах. Ліва рука витягнута, кисть її було покладено на ліве стегно. Права рука зігнута під прямим кутом у ліктьовому суглобі. Біля рук було знайдено керамічний горщик (рис. 6.4).

*Інвентар:*

1) Керамічна посудина чорного кольору. Банка закритого типу зі стягнутим гирлом і плавним переходом від горла до плеча. Слабо обпалена. Черепок на зламі чорний. Реконструйована висота – 7,0 см, діаметр вінець – 9,0 см, діаметр дна – 8,0 см (рис. 6.5).

**Поховання № 3 (невизначене).** У 3,5 м на захід та 1,2 м на південь від R на рівні 0,3 м від СП (- 0,3 від R) було знайдено залишки повністю зруйнованого поховання. Контури могильної ями не простежувалися. Збереглися лише окремі кістки черепа та невиразний уламок керамічної посудини доби бронзи (рис. 5.3).

**Поховання № 4 (зрубної культури).** Було відкрито в 1 м на південь та 1 м на схід від R на рівні 0,4 м від СП (- 0,4 від R). Поховання здійснено в кам'яній скрині, складеній з вапняку. Поховальна споруда частково зруйнована оранкою. Залишилися лише окремі пошкоджені брили та плита (рис. 7.1). В могилі було знайдено рештки дорослої людини, похованої скорчено на лівому боці головою на ПнСх. Кістки збереглися погано. Ноги в колінах зігнуті під гострим, в тазовому суглобі – під прямим кутом. Руки зігнуті в ліктях. Під померлим простежені залишки шкіряної (?) підстилки.

Перед обличчям були знайдені уламки орнаментованого горщика. В «обіймах» померлий тримав лопатку тварини та дерев'яний предмет, від якого залишилася пряма смуга тліну. Перед небіжчиком знаходився куприк ВРХ та розламана мушля Unio.

*Інвентар:*

1) Керамічний горщик світло-коричневого кольору. Плавний перехід від горла до тулубу. На плічках прикрашено відбитками штампа (палички). Вінця злегка сплюснені. Черепок на зламі чорний, у тесті домішка крупнозернистого піску і шамоту. У дна – намічається закраїна. Реконструйовані висота – 15,5 см, діаметр віночка – 17,5 см, діаметр дна – 15,5 см (рис. 7.2).

2) Лопатка копитного.

3) Дерев'яний виріб. Реконструйовані розміри – 18,0×2,0 см.

4) Мушля Unio.

5) КТ – куприк копитного.

**Поховання № 5 (невизначене).** Було відкрито у 2 м на південь та 1 м на захід від R на рівні 0,2 м від СП (- 0,2 від R). Поховання повністю зруйновано оранкою. Збереглися

невеликі уламки людських кісток та фрагменти придонної частини керамічної посудини в орному шарі курганного насипу. Поза та орієнтація небіжчика не встановлюється.

*Інвентар:*

1) Фрагменти придонної частини керамічної посудини світло-коричневого кольору. Уламки на зламі чорні. Форма та розміри не встановлюються. Діаметр дна 7,0 см (рис. 4.7).

**Поховання № 6 (зрубна культура).** У 4 м на схід та 1,5 м на північ від R на рівні 0,3 м від СП (- 0,3 від R) було відкрито частково зруйноване поховання людини. Контури могильної ями не простежувалися. Судячи із положення кісток, тіло небіжчика було розміщено в скорченому стані на лівому боці з орієнтацією головою на схід. Перед обличчям була поставлена керамічна посудина (рис. 8.1).

*Інвентар:*

1) Керамічна посудина сіро-коричневого кольору. Банка відкритого типу, на окремих місцях на зовнішній поверхні прикрашена горизонтальними розчосами. У дна закраїна. Вінця злегка сплюснені. Черепок на зламі чорний, у тісті домішка дрібного піску. Висота – 12,0 см, діаметр вінець – 15,0 см, діаметр дна – 10,5 см (рис. 8.2).

**Поховання № 7 (зрубна культура).** У 1 м на південь та 3,7 м на схід від R на рівні 0,28 м від СП (- 0,28 від R) було відкрито поховання дитини. Збереглися лише окремі кістки черепа та рук померлого. Перед обличчям була поставлена керамічна посудина (рис. 9.1).

*Інвентар:*

1) Керамічна посудина світло-коричневого кольору. Банка відкритого типу, зовні прикрашена неглибокими горизонтальними розчосами. Висота – 9,0 см, діаметр вінець – 12,5 см, діаметр дна – 9,5 см (рис. 9.2).

**Поховання № 8 (зрубна культура).** У 3,3 м на захід та 2,2 м на південь від R на рівні 0,3 м від СП (- 0,3 від R) були знайдені фрагменти керамічної посудини. Контури ями не простежуються. Людських решток не знайдено. Можливо кенотаф або залишки тризни.

*Інвентар:*

1) Фрагменти керамічного гостроріберного горщика світло-коричневого кольору, оздобленого в верхній третині прокресленим орнаментом у вигляді трикутників. Вінця злегка відігнуті. Черепок на зламі чорний, в тесті домішка крупного піску. Висота, що реконструюється – 11,0 см, діаметр вінець – 13,0 см, максимальний діаметр – 14,5 см, діаметр дна – 11,5 см (рис. 4.8).

**Поховання № 9 (ямна культура).** Було відкрито у 3 м на схід та 0,5 м на північ від R на рівні 1,72 м від СП (- 1,72 від R). Поховальна споруда представляла собою овальну в плані яму розмірами: 2,2×1,25 м, викопану з рівня ДП (рис. 11). Перекриття могили складала кам'яні плити крихкого вапняку (середня ширина – 0,2 м), розташовані поперек ями. Перекриття було виявлено з рівня 0,46 – 0,52 м (рис. 10). В давнину, під вагою насипу, кам'яні плити розламалися та просіли в частково заповнену землею порожнину могильної ями (рис. 12 – 12).

Біля ПнСх краю ями, на рівні 0,75 м, під перекриттям були простежені обпалені дерев'яні палички (стеблинки очерету?). Під час розчистки заповнення могили, безпосередньо під кам'яним перекриттям (на рівні 1,63 – 1,66 м) доводилось знаходити тлін дерева. Можна припустити, що це залишки дерев'яного перекриття або конструкції, яка підтримувала кам'яні плити.

Поховальна яма сильно пошкоджена норами дрібних гризунів. Кістки останніх часто трапляються в норах. На дні могили були виявлені рештки дорослої людини високого зросту та міцної статури. Небіжчика було покладено на спину, ноги зігнуті під



тупим кутом в колінах, які та впали вправо. Руки відведені від тіла та трохи зігнуті в ліктях. Орієнтація тіла західна. Західна частина ями пошкоджена норами, які також зруйнували верхню частину кістяка. Череп відсутній. Деякі його фрагменти знайдено під час прокопування кротовини.

На стопах простежені невеликі плями червоної вохри. Під померлим простежено тлін жовтого кольору від підстилки. В ногах на долівці могили білі плями, можливо від крейди. Поховання безінвентарне (рис. 11).

**Поховання № 10 (зрубна культура).** Було відкрито у 3 м на південь та 0,7 м на захід від R на рівні 0,60 м від СП (- 0,6 від R). Контури могильної ями не простежувалися. Поховання зруйноване. Залишилися лише уламки кісток людини та фрагменти кераміки.

*Інвентар:*

1) Невиразні крихкі уламки керамічної посудини поганої збереженості. Черепок на зламі чорний.

**Поховання № 11 (зрубна культура).** У 0,3 м на захід від R на рівні 0,62 м від СП (- 0,62 від R). Контури могильної ями не простежувалися. Поховання повністю зруйноване. Встановити позу та орієнтацію померлого неможливо. Розміри кісток вказують на дорослий вік померлого. Трапляється невиразний тлін від дерева. Небіжчика супроводжувала керамічна посудина № 1 та фрагмент посудини № 2 (рис. 14.1).

*Інвентар:*

1) Керамічний горщик №1. Банка відкритого типу світло-коричневого кольору асиметричних пропорцій, грубо оброблена. У придонній частині необережно сформована закраїна. Вінця злегка сплюснені. Черепок на зламі чорний, в тісті домішка крупного піску. Висота – 9,5 см, діаметр вінець – 13,0-15,0 см, діаметр дна – 8,5-9,5 см (рис. 14.2).

2) Керамічний горщик №2. Фрагмент вінець банки світло-коричневого кольору. Поверхня грубо оброблена, горбиста (рис. 14.3).

**Поховання № 12 (зрубна культура).** У 4 м на схід та 2 м на південь від R на рівні 0,40 м від СП (- 0,4 від R). Частково зруйновано. Кістки належали дорослій людині. Небіжчика було покладено на лівий бік з орієнтацією на ПнСх. Ноги зігнуті під гострим кутом у колінних суглобах. Руки зігнуті під гострим кутом у ліктях, кистями біля обличчя. Перед обличчям було поставлено керамічний горщик (рис. 15.1).

*Інвентар:*

1) Банка закритого типу зі стягнутим гирлом чорного кольору, асиметричних пропорцій, зовні прикрашена неглибокими діагональними розчосами. Вінця сплюснені, злегка скошені всередину. У дна сформована закраїна. Черепок на зламі чорний, в тесті домішка шамоту. Висота – 13,0 см, діаметр вінець – 12,5-14,0 см, діаметр дна – 9,5 см (рис. 15.2).

### **Культурно-хронологічна інтерпретація матеріалів.**

Основним для всього кургану комплексом виявилось поховання 9. Воно було знайдено під центральною частиною насипу та за рядом ознак (форма та тип могили, інгумація) віднесене до ямної поховальної традиції раннього бронзового віку. Комплекс № 9 поєднує в собі як ранні, так й пізні риси. По-перше, звертає на себе увагу поза небіжчика – зібгано на спині. Подібний варіант пози вважається найбільш архаїчним серед пам'яток ямної культури степової України [23, с. 10]. Однак такі ознаки як орієнтація у західний сектор та відсутність вохри на кістках та на долівці могили можуть слугувати більш пізнім хронологічним індикатором. Свого часу С.Н. Братченко зазначав: «Як відомо, для Приазов'я, Наддніпрянщини, а також Донеччини і Поволжя характерним є східна орієнтація померлих (з відхиленням на північ і південь). Лише одній групі ямних пам'яток – донській – притаманне положення кістяків головою на захід» [4, с. 25 – 26].

На думку З.П. Маріної, традиція західної орієнтації небіжчиків згодом потрапляє з Приазовських степів в Оріль-Самарське межиріччя. З останньою тезою не погодилася Л.Ф. Константінеску, яка вважала, що західна орієнтація з'являється в обох регіонах в один час, а витoki її виводила з Нижнього Подніпров'я [11, с. 106].

Усі виявлені впускні поховання датуються добою пізньої бронзи та з великою долею вірогідності належать носіям зрубної культури. Для поховального обряду притаманні наступні ознаки: зібгане на лівому боці трупопокладення, орієнтація тіла головою у східний сектор, наявність у поховальному супроводі керамічної посудини (горщик/банка). Керамічний комплекс знаходить аналогії серед матеріалів інших зрубних могильників як Північно-Східного Приазов'я, так і прилеглих територій (кургани басейну р. Молочної, Нижнього Подніпров'я, Сіверського Дінця та Нижнього Дону).

Слід зауважити, що поховання 4 з к. 3 курганної групи «Могила Комишуватка» демонструє низку відхилень від моделі рядового поховання.<sup>2</sup> По-перше, слід відзначити присутність кісток тварини у складі поховального приданого. В.В. Циміданов вважає факт наявності м'ясної їжі виразним показником соціальної неординарності похованого, знаком підвищеного рангу [34, с. 49-50]. Автор концентрує увагу на певній градації частин тварини. Зокрема, найбільш почесною частиною була задня. Поховання західної області зрубної культури, в яких були знайдені куприки, обов'язково демонструють інші ознаки відхилення від моделі рядового поховання [34, табл. 13]. Сам факт наявності куприка тварини в похованні вважається неординарним явищем [1, с. 77]. На підтвердження цього можна зазначити, що напутня їжа у вигляді куприка тварини зустрінуто тільки в 5 похованнях зрубної культури Північного Приазов'я (в одному на 300 поховань). Ряд авторів розглядає в якості одного з критеріїв виділення неординарних поховань зрубної культури наявність підстилки в могилі [25, с. 82 та ін.] і здійснення поховання в кам'яній скрині [1, с. 77]. Проте у лісостепових районах поховання в кам'яних скринях практично невідомі, їх кількість поступово збільшується з просуванням вглиб степу. Дослідниками ця обставина пов'язується з деякими етнографічними та географічними відмінностями в поховальному обряді носіїв зрубної культури, зумовленими, в першу чергу, наявністю виходів природного каменю [24, с. 94; 12, с. 44; 34, с. 47; 10, с. 61 та ін.]. Крім того, в нашому випадку фіксується наявність додаткового поховального реманенту. Знайдена авторами мушля є невід'ємною складовою поховального супроводу. За підрахунками В.В. Циміданова, мушлі зустрічаються в 0,2% могил зрубної культури (5 випадків на 2831 поховань) [34, табл. 20]. За нашими підрахунками мушлі зустрічаються в 0,26% зрубних поховань Північного Приазов'я (4 випадки на 1500 поховань). На думку В.В. Циміданова, черепашка є знаком осіб, що мали відношення до ритуальної діяльності, причому ці особи могли на момент смерті досягати високого рангу [34, с. 57]. Особливої уваги заслуговує лопатка тварини. Досліднику, якому трапляється в похованні лопатка тварини, важко достеменно визначити її роль в контексті поховального обряду. В одному випадку це залишки ритуальної їжі чи жертвовної тварини, в іншому – знаряддя праці. Не можна виключати ще й ритуально-магічної функції. За етнографічними роботами широко відомим є спосіб ворожіння по лопаткам (омоплатоскопія) [33, с. 212-213]. За підрахунками одного з авторів, на 1500 зрубних поховань Північного Приазов'я відомо тільки три поховання з лопатками (описаний нами комплекс – третій випадок). Цікаво і те, що в нашому комплексі з лопаткою («в обіймах»), знаходилася невелика паличка. Все сказане змушує нас віднести цей комплекс до неординарних поховань та припустити не

<sup>2</sup> На цей комплекс автори вже звертали увагу окремо [11].

утилітарне призначення знайдених в ньому речей. У зв'язку з цим буде цікавим згадати неординарне поховання зрубної культури 4 кургану 2 у с. Антонівка (Азов) з Північного Приазов'я. Тут в одному комплексі перебувала частина туші кози-вівці (ребра і лопатка) і 9 річкових черепашок. Між кістками тварини і черепашками знаходився кістяний тригранний наконечник стріли [29, с. 77, рис. 2]. Наголошується, що це поховання демонструє знакову «перевантаженість»: спорудження сполучної досипки, кам'яних дуг, до яких приурочені сліди ритуалів, у тому числі астрагал зі знаками, відчленування голови померлого, присутність на її місці крейди і золи у вигляді півмісяця, приміщення в могилу раковин, кістяної стріли з навмисно затупленим вістря, посудини оздобленої іррегулярним орнаментом тощо. Все це дозволяє вважати померлого не просто представником соціальної верхівки, а й служителем культури [34, с. 56]. Поховання з лопатками добре відомі в інших культурах. Авторам відома серія поховань ямної культури, в яких були знайдені лопатки. Зокрема в курганах Південного Бугу вони зустрічалися на перекритті або заплічках могил, переважно дорослих людей [35, с. 21]. В похованні ямного часу в могилу могло бути поміщено як одна, так й кілька лопаток тварини. Унікальним, за своїм речовим складом, можна назвати поховання ямної культури з Херсонщини – Старосілля, к. 1 п. 8. На уступах могили були знайдені: сім дерев'яних коліс візків, ногайка та дві лопатки крупної рогатої худоби [36, с. 55]. На Дніпропетровщині біля с. Кут, в к. 8 було виявлено поховання ямно-катакомбного типу (п. 6). В заповнені могили на рівні перекриття було виявлено одразу три лопатки великої тварини [3, с. 56-57]. Один з авторів вже звертав увагу на можливість трактування знайдених в катакомбних похованнях лопаток як ритуальних атрибутів [22, с. 49]. Так, з Північного Приазов'я походить ранньокатакомбний комплекс (Сосновка, к. 1 п. 5), в якому небіжчика було поховано разом зі зміями, лопаткою великої тварини та паличкою [18, с. 109]. В деяких ранньокатакомбних та більш пізніх похованнях інгульської катакомбної культури лопатки виконують символічну функцію перетинки, перекриваючи вхід до камери катакомби. Деякі екземпляри мають сліди спрацьованості, що вказують на первинне використанні кістки в якості знаряддя праці. Нетрадиційне розташування лопатки – під головою небіжчика, зафіксовано в інгульському похованні 7 біля с. Бузівка, к. гр. III, к. 1 на Дніпропетровщині [15, с. 4-18]. Вкрай рідко лопатки трапляються в похованнях бабинських культур. За підрахунками Р.О. Литвиненка, на майже 3,5 тис. поховальних пам'яток від Нижньої Волги до Дунаю приходяться лише 3 комплекси з Лівобережної України та Криму, що містили лопатки. В той саме час, цей атрибут виступає візитною карткою лолінських поховань [14, с. 76]. В якості поховального приданого зустрічаються лопатки й в комплексах скіфського часу. С.А. Андрух, звертаючи увагу на такі пам'ятки, наголошує на тому, що є підстави вважати це не просто залишками напутньої їжі. В похованні біля с. Колбіно лопатку було знайдено в казані завернутою у пурпурну тканину [2, с. 240].

Повертаючись до старожитностей доби бронзи Північного Приазов'я, не можна не згадати про поселення Комишувата-XIV, розташоване в кількох кілометрах від дослідженого нами кургану. Пам'ятка багатощарова: зрубна культура/фінал доби бронзи/ пам'ятки «комишуватського» типу. На північно-східній периферії поселення було відкрито культовий комплекс доби пізньої бронзи. Він представляв собою рів заповнений золою, уламками кераміки та кістками тварин. На думку авторів, комплекс (геогліф) символізував міфічного змія. Цікаво і те, що в області «голови» змія було відкрито камін, біля якого, як вважають дослідники, було залишено лопатку великої свійської тварини. На думку дослідників, виріб був навмисно залишений з ритуальною метою [7, с. 89]. Цікаві результати дає картографування приазовських комплексів, що містять лопатки тварин (і поховальних, і культових): всі вони розташовуються на



території безпосередньо Приазовської низовини і віддалені один від одного на максимальну відстань не більше 50 км. Про особливе значення лопатки говорять етнографічні спостереження. Так, у монголів за кожним членом родини була «закріплена» своя частина м'ясної їжі. Так, голову та лопатку тварини подавали найстарішому з чоловіків. М'ясо з лопатки обов'язково поділялося на кількох членів родини. Крім того існував звичай, згідно з яким чоловіку похилого віку підносили на лопатці шматок м'яса разом із горілкою. Останній, вживши страву, передрікав благо для родини. Саме лопатка була найбільш популярною кісткою для ворожіння [30, с. 55-56]. У киргизів існувала традиція розсікати широку частину лопатки після поїдання м'яса тварини [32, с. 159]. Подібна традиція існувала і у монголів. Кістку проколювали чи ламали, щоб чужинець, знайшовши лопатку, не зміг по ній прочитати долю господарів [30, с. 56]. Слід зазначити, що спосіб провіщання за лопатковою кісткою мав дуже давні коріння, існував у різних народів Азії та Європи та дожив до сьогодення у культурі корінних народів Хабаровського краю [33, с. 212-213; 17, с. 18; та ін.].

Підбивши підсумки можна зазначити, що в ході досліджень Археологічної експедиції МДУ було відкрито серію нових комплексів раннього та пізнього етапів доби бронзи. Особливої уваги заслуговує поховання зрубного часу (п. 4), яке демонструє низку відхилень від моделі рядового поховання. Факт наявності м'ясної їжі (почесної задньої частини) є виразним показником соціальної неординарності похованого, знаком підвищеного рангу. А наявність в похованні мушлі та лопатки тварини («в обіймах» з невеликою паличкою) є знаками, що маркують осіб, що мали відношення до ритуальної діяльності. Можна припустити, що цю людину за життя співплемінники вважали віщуном та приписували їй надлюдські можливості.

Таким чином, дослідження кургану 3 групи «Могила Комишуватка» поповнює джерельну базу та певною мірою збагачує наші знання про духовну та матеріальну культуру населення приазовських степів у добу бронзи.

#### **Список використаної літератури та джерел**

1. Андросов А. В. Курган эпохи бронзы у с. Новый Мир / А. В. Андросов // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1986. – С. 67-78 ; Androsov A. V. Kurgan epokhi bronzy u s. Novyy Mir / A. V. Androsov // Problemy arkheologii Podneprovyia. – Dnepropetrovsk, 1986. – S. 67-78.

2. Андрух С. А. О некоторых особенностях погребально-поминальной практики на скифском могильнике Мамай-Гора / С. А. Андрух // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2000. - Вип. IX. – С. 238-243 ; Andruk S. A. O nekotorykh osobennostyakh pogrebalno-pominalnoy praktiki na skifskom mogilnike Mamay-Gora / S. A. Andruk // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. — 2000. - Vyp. IX. – S. 238-243.

3. Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут / Д. Т. Березовець // Археологічні пам'ятки. – Київ, 1960. – Т. IX. - С. 39-87 ; Berezovets D. T. Rozkopky kurhannoho mohylnyka epokhy bronzy ta skifskoho chasu v s. Kut / D. T. Berezovets // Arkheolohichni pamiatky. – Kyiv, 1960. – Т. ІХ. - S. 39-87

4. Братченко С. Н. Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я / С. Н. Братченко // Археологія. – 1973. – № 11. – С. 21 – 27 ; Bratchenko S. N. Materialy do vuvchennia yamnoi kultury Pivnichnoho Pryazovia / S. N. Bratchenko // Arkheolohiia. – 1973. – № 11. – S. 21 – 27

5. Горбов В. Н. О хронологической позиции памятников камышевского типа / В. Н. Горбов, В. А. Подобед // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век) : матер. междунар. конф. – Донецк : Изд-во ДонГУ, 1996. – Ч. 2. - С. 96-99 ; Gorbov V. N. O khronologicheskoy pozitsii pamyatnikov

kamyshhevatskogo tipa / V. N. Gorbov, V. A. Podobed // Severo-Vostochnoe Priazove v sisteme evraziyskikh drevnostey (eneolit – bronzovyy vek) : mater. mezhdunar. konf. – Donetsk : Izd-vo DonGU, 1996. – Ch. 2. - S. 96-99.

6. Горбов В. М. Унікальний культовий комплекс на поселенні Комишувата-XIV / В.М. Горбов // Літопис Донбасу. – 2006. – № 14. – С. 11-22 ; Horbov V. M. Unikalnyi kultovyi kompleks na poselenni Komyshuvata-XIV / V.M. Horbov // Litopys Donbassu. – 2006. – № 14. – S. 11-22.

7. Горбов В. Н. Некоторые аспекты культовой практики населения эпохи бронзы Северо-Восточного Приазовья / В. Н. Горбов, Е. В. Кабанова // Археологический альманах. – 2010. – № 21 : Изобразительное искусство в археологическом наследии. - С. 86-103 ; Gorbov V. N. Nekotorye aspekty kultovoy praktiki naseleniya epokhi bronzy Severo-Vostochnogo Priazovya / V. N. Gorbov, Ye. V. Kabanova // Arkheologicheskii almanakh. – 2010. – № 21 : Izobrazitelnoe iskusstvo v arkheologicheskome nasledii. - S. 86-103.

8. Горбов В. Н. Камышеватая-XIV – поселение позднего бронзового века в Северо-Восточном Приазовье / В. Н. Горбов, Е. В. Кабанова // Аркасівські читання : матер. І міжнар. наук. конф., м. Миколаїв, 14-15 квітня 2011 р. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2011. – С. 49-52 ; Gorbov V. N. Kamyshevataya-XIV – poselenie pozdnego bronzovogo veqa v Severo-Vostochnom Priazove / V. N. orbov, Ye.V. Kabanova // Arkasivski chytannia : mater. I mizhnar. nauk. konf., m. Mykolaiv, 14-15 kvitnia 2011 r. – Mykolaiv : Vyd-vo MDU im. V. O. Sukhomlynskooho, 2011. – S. 49-52.

9. Забавин В.О. Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Северного Приазовья / В. О. Забавин // Донецкий археологичний збірник – 2013. – № 17. – С. 56-78 ; Zabavin V.O. Kharakteristika pogrebalnykh sooruzheniy srubnoy kultury Severnogo Priazovya / V. O. Zabavin // Donetskiy arkheologichnyi zbirnik – 2013. – № 17. – S. 56-78.

10. Забавин В. О. Розкопки кургану біля с.м.т. Ялта Донецької області археологічною експедицією Маріупольського державного університету у 2016 році / В. О. Забавін, С. Г. Небрат // Україна у світовому історичному просторі : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 21 квітня 2017 р. – Маріуполь, 2017. – С. 98-100 ; Zabavin V. O. Rozkopky kurhanu bilia s.m.t. Yalta Donetskoï oblasti arkheolohichnoiu ekspedytsiieiu Mariupolskoho derzhavnoho universytetu u 2016 rotsi / V. O. Zabavin, S.H. Nebrat // Ukraina u svitovomu istorychnomu prostori : zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Mariupol, 21 kvitnia 2017 r. – Mariupol, 2017. – S. 98-100.

11. Константинеску Л. Ф. Новые материалы позднемного времени Северо-Восточного Приазовья / Л. Ф. Константинеску // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины : сб. науч. тр. – Киев : Наукова думка, 1988. – С. 92 – 107 ; Konstantinesku L. F. Novye materialy pozdneymnogo vremeni Severo-Vostochnogo Priazovya / L. F. Konstantinesku // Novye pamyatniki yamnoy kultury stepnoy zony Ukrainy : sb. nauch. tr. – Kiev : Naukova dumka, 1988. – S. 92 – 107.

12. Литвиненко Р. А. Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья / Р. А. Литвиненко // Донецкий археологический сборник. – 1992. – Вып. 1. - С. 29-46 ; Litvinenko R. A. Pogrebalnye sooruzheniya srubnoy kultury Podontsovyia i Severo-Vostochnogo Priazovya / R. A. Litvinenko // Donetskiy arkheologicheskii sbornik. – 1992. – Vyp. 1. - S. 29-46.

13. Литвиненко Р. А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья / Р. А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 4-23 ; Litvinenko R. A. Periodizatsiya srubnykh mogilnikov Severo-Vostochnogo Priazovya / R. A. Litvinenko // Drevnosti Severo-Vostochnogo Priazovya. – Donetsk, 1999. – S. 4-23.

14. Литвиненко Р. О. Культури бабинська і лолінська: до проблеми контактів / Р.О. Литвиненко // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України : матер. II Луганської міжнар. іст.-археолог. конф. – Луганськ : Шлях, 2005. – С. 75-78 ; Lytvynenko R. O. Kultury babynska i lolinska: do problemy kontaktiv / R. O. Lytvynenko // Problemy doslidzhennia pamiatok arkheolohii Skhidnoi Ukrainy : mater. II Luhanskoï mizhnar. ist.-arkheoloh. konf. – Luhansk : Shliakh, 2005. – S. 75-78.

15. Марина З. П. Курганний могильник у с. Бузовка / З. П. Марина, В. И. Костенко, С. В. Никитин // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках / ред. И. Ф. Ковалева. – Днепропетровск : ДГУ, 1981. – С. 4-18 ; Marina Z. P. Kurgannyu mogilnik u s. Buzovka / Z. P. Marina, V. I. Kostenko, S. V. Nikitin // Stepnoe Podneprove v bronzovom i rannem zheleznom vekakh / red. I. F. Kovaleva. – Dnepropetrovsk : DGU, 1981. – S. 4-18.

16. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. / Р. П. Божко, Т. Ю. Були, Н. Н. Гашенко и др. – Мариуполь : Рената, 2006. – 356 с. ; Mariupol i ego okrestnosti: vzglyad iz XXI veka. / R. P. Bozhko, T. Yu. Buli, N. N. Gashenko i dr. – Mariupol : Renata, 2006. – 356 s.

17. Мельникова Т. Судьба и удача на лопатке животных / Т. Мельникова // Словесница искусств. – 2007. - № 1. – С. 17-18 ; Melnikova T. Sudba i udacha na lopatke zhyvotnykh / T. Melnikova // Slovesnitsa iskusstv. – 2007. - № 1. – S. 17-18.

18. Михайлов Б. Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочной / Б. Д. Михайлов // Древности Степного Причерноморья и Крыма : сб. науч. тр. – Запорожье : ЗГУ, 1901. – Т I. – С. 107-116 ; Mikhaylov B. D. Kurgany epokhi bronzy v basseyne reki Molochnoy / B. D. Mikhaylov // Drevnosti Stepnogo Prichernomorya i Kryma : sb. nauch. tr. – Zaporozhe : ZGU, 1901. – T I. – S. 107-116.

19. Михлин Б. Ю. Раскопки на юге Донецкой области / Б. Ю. Михлин // Археологические открытия 1971 года / ред. Б. А. Рыбаков. – Москва : Наука, 1972. – С. 321 ; Mikhlin B. Yu. Raskopki na yuge Donetskoï oblasti / B. Yu. Mikhlin // Arkheologicheskie otkrytiya 1971 goda / red. B. A. Rybakov. – Moskva : Nauka, 1972. – S. 321

20. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Справа № 1950/15. - Граков Б. Н. Отчет скифской степной экспедиции ИИМК АН СССР ; Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. – Sprava № 1950/15. - Hrakov B. N. Otchet skyfskoï stepnoi ekspedytsyy IYMK AN SSSR.

21. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Спр. № 1989/87 : Кульбака В. К., Гнатко И. И. Отчет об исследованиях курганов в зонах новостроек: у с. Калиновка Новоазовского р-на, у с. Раздольное Старобешевского р-на, у с. Камышеватое Першотравневого р-на, у с. Кондратьевка Константиновского р-на и г. Мариуполя Донецкой обл. в 1989 г. ; Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. – Spr. № 1989/87 : Kulbaka V. K., Hnatko Y. Y. Otchet ob yssledovaniyakh kurhanov v zonakh novostroek: u s. Kalynovka Novoazovskoho r-na, u s. Razdolnoe Starobeshevskoho r-na, u s. Kamyshivatoe Pershotravnevoho r-na, u s. Kondratevka Konstantynovskoho r-na u h. Maryupolia Donetskoï obl. v 1989 h.

22. Небрат С. Г. Погребения ингальской катакомбной культуры с костями животных / С. Г. Небрат // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Історія. Політологія. – 2016. – Вип. 17. – С. 43-56 ; Nebrat S. G. Pogrebeniya ingulskoy katakombnoy kultury s kostyami zhyvotnykh / S. G. Nebrat // Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Ser. : Istoriia. Politolohiia. – 2016. – Vyp. 17. – S. 43-56

23. Николова А. В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины : автореф. ... дис. канд. ист. наук : спец. 07.00.06 / А.В. Николова; АН Украины, Ин-т археологии. – Киев , 1992. – 21 с. ; Nikolova A. V. Khronologicheskaya

klassifikatsiya pamyatnikov yamnoy kultury stepnoy zony Ukrainy : avtoref. ... dis. kand. ist. nauk : spets. 07.00.06 / A. V. Nikolova; AN Ukrainy, In-t arkhologii. – Kiev, 1992. – 21 s.

24. Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников) : дис. ... канд. ист. наук : спец 07.00.06 / Виталий Васильевич Отрощенко. – Киев, 1981. – 329 с. ; Otroshchenko V. V. Srubnaya kultura Stepnogo Podneprovya (po materialam pogrebalnykh pamyatnikov) : dis. ... kand. ist. nauk : spets 07.00.06 / Vitaliy Vasilevich Otroshchenko. – Kiev, 1981. – 329 s.

25. Отрощенко В. В. К вопросу об относительной хронологии классических погребений бережновского типа / В. В. Отрощенко // Новые открытия и методологические основы археологической хронологии : тезисы докл. конф. – Санкт-Петербург, 1993. – С. 81-83 ; Otroshchenko V. V. K voprosu ob otnositelnoy khronologii klassicheskikh pogrebeniy berezhnovskogo tipa / V. V. Otroshchenko // Novye otkrytiya i metodologicheskie osnovy arkhologicheskoy khronologii : tezisy dokl. konf. – Sankt-Peterburg, 1993. – S. 81-83.

26. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Фонд ВУАК. – Спр. № 202/26 : Пиневиц П. М. Археологические обследования на Мариупольщине и археологические раскопки 1928 г. ; Naukovyi arkhiv Instytutu arkhologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. – Fond VUAK. – Spr. № 202/26 : Pynevych P. M. Arkheolohycheskye obsledovanyia na Maryupolshchynе y arkhelohycheskye raskopky 1928 h.

27. Посредников В. А. Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье) / В. А. Посредников, Н. П. Зарайская // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 1993. – № 4. – С. 82-178 ; Posrednikov V. A. Materialy kurganov u s. Ogorodnoe (Severnoe Priazove) / V. A. Posrednikov, N. P. Zarayskaya // Donetskiy arkhologicheskii sbornik. – Donetsk, 1993a. – № 4. – S. 82-178.

28. Привалова О. Я. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / О. Я. Привалова, А. И. Привалов. – Киев : УООП, 1988. – 110 с. ; Privalova O. Ya. Spisok pamyatnikov arkhologii Ukrainy. Donetskaya oblast / O. Ya. Privalova, A.I. Privalov. – Kiev : UOOP, 1988. – 110 s.

29. Самар В. А. Верхняя хронологическая граница кмк и покровская культура Северного Приазовья / В. А. Самар // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 75-83 ; Samar V. A. Verkhnyaya khronologicheskaya granitsa kmk i pokrovskaya kultura Severnogo Priazovya / V. A. Samar // Problemy izucheniya katakombnoy kulturno-istoricheskoy obshchnosti (KКИО) i kulturno-istoricheskoy obshchnosti mnogovalikovoу keramiki (КИОМК). – Zaporozhe, 1998. – S. 75-83

30. Скородумова Л. Г. Кости в монгольских обрядах и поверьях: предварительные материалы / Л. Г. Скородумова, А. А. Соловьева // Mongolica – XIII : сб. науч. ст. – Санкт-Петербург, 2014. – С. 52-64 ; Skorodumova L. G. Kosti v mongolskikh obryadakh i pover'yakh: predvaritelnye materialy / L. G. Skorodumova, A.A. Soloveva // Mongolica – XIII : sb. nauch. st. – Sankt-Peterburg, 2014. – S. 52-64.

31. Симонович Э. А. Работа Черняховской экспедиции / Э. А. Симонович, Н.А. Тихомиров // Археологические открытия 1983 года. – Москва : Наука, 1985. – С. 358-359 ; Symonovich E. A. Rabota Chernyakhovskoy ekspeditsii / E. A. Symonovich, N.A. Tikhomirov // Arkheologicheskije otkrytiya 1983 goda. – Moskva : Nauka, 1985. – S. 358-359.

32. Табалдиев К. Ш. Традиции, связанные с животными, в погребальной практике кочевников Тянь-Шаня / К. Ш. Табалдиев // Вестник Новосибирского государственного



университета. Сер. : История. Филология. – 2013. — Т. 12, Вып. 3. – С. 127-167 ; Tabaldiev K. Sh. Traditsii, svyazannye s zhivotnymi, v pogrebalnoy praktike kochevnikov Tyan-Shanya / K. Sh. Tabaldiev // Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. : Istoriya. Filologiya. – 2013. — Т. 12, Вып. 3. – С. 127-167.

33. Тайлор Э. Первобытная культура / Э. Тайлор. – Москва : Директ-Медиа, 2015. – 1458 с. ; Taylor E. Pervobytnaya kultura / E. Taylor. – Moskva : Direkt-Media, 2015. – 1458 s.

34. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества / В. В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – 204 с. ; Tsimidanov V. V. Sotsialnaya struktura srubnogo obshchestva / V. V. Tsimidanov. – Donetsk, 2004. – 204 s.

35. Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант) / О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко, Н. Д. Довженко. - Киев : Наукова думка, 1986. – С. 127-167. – (Свод археологических источников. Вып. 1–3) ; Shaposhnikova O. G. Yamnaya kulturno-istoricheskaya oblast (Yuzhnobugskiy variant) / O.G. Shaposhnikova, V.N. Fomenko, N. D. Dovzhenko. - Kiev : Naukova dumka, 1986. – S. 127-167. – (Svod arkheologicheskikh istochnikov. Вып. 1–3).

36. Шилов Ю. О. Залишки возів у курганах ямної культури Нижнього Подніпров'я / Ю. О. Шилов // Археологія. — 1975. – № 17. - С. 53-61 ; Shylov Yu. O. Zalyshky voziv u kurhanakh yamnoi kultury Nyzhnoho Podniprovia / Yu. O. Shylov // Arkheolohiia. — 1975. – № 17. - S. 53-61.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2018 р.

#### **Перелік умовних скорочень**

АДУ – Археологічні дослідження в Україні

АЕ МДУ – Археологічна експедиція Маріупольського державного університету

АО – Археологические открытия

ВУАК – Всеукраїнська археологічна комісія

ДАЗ – Донецький археологічний збірник

ДАС – Донецкий археологический сборник

ДОКМ – Донецький обласний краєзнавчий музей

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

САИ – Свод археологических источников.

**V. Zabavin, S. Nebrat**

#### **EXCAVATIONS OF THE BURIAL MOUND NEAR THE VILLAGE OF YALTA IN THE SOUTH OF DONETSK REGION**

*In 2016, the archaeological expedition of Mariupol state University conducted excavations of the plowed burial mound in the North-Eastern Azov region. Archaeological research was carried out in the South of Donetsk region near the village of Yalta. Investigated burial mound was near the burial mound, which is called «Mogila Komishuvatka». A total of 13 Bronze Age burials were investigated in the mound. The most ancient burial place belonged to the Pit Grave culture of the early Bronze Age, all the rest - later-belonged to the Timber-grave culture of the late Bronze Age.*

*Of particular note is the burial of log time № 4, which demonstrates a number of deviations from the model of ordinary burial. The presence of meat food is an indicator of the social eccentricity of the buried person. This fact indicates a high social rank in society during life. The burial was also attended by wing shells and shoulder blades of the pet and wand. The ritual nature of these objects is obvious. This is confirmed by ethnographic observations. We can assume that the person buried in grave No. 4 was a fortuneteller or doing magic.*



*The materials of the investigated burial mound enrich our knowledge about the ancient past of the population of the Azov steppes.*

**Keywords:** *burial mound, grave, Pit-grave culture, Timber-grave culture, the scapula of anim.*



Рис.1. Карта розташування кургану на території Ялтинської селищної ради Мангушського (Першотравневого) району Донецької обл.

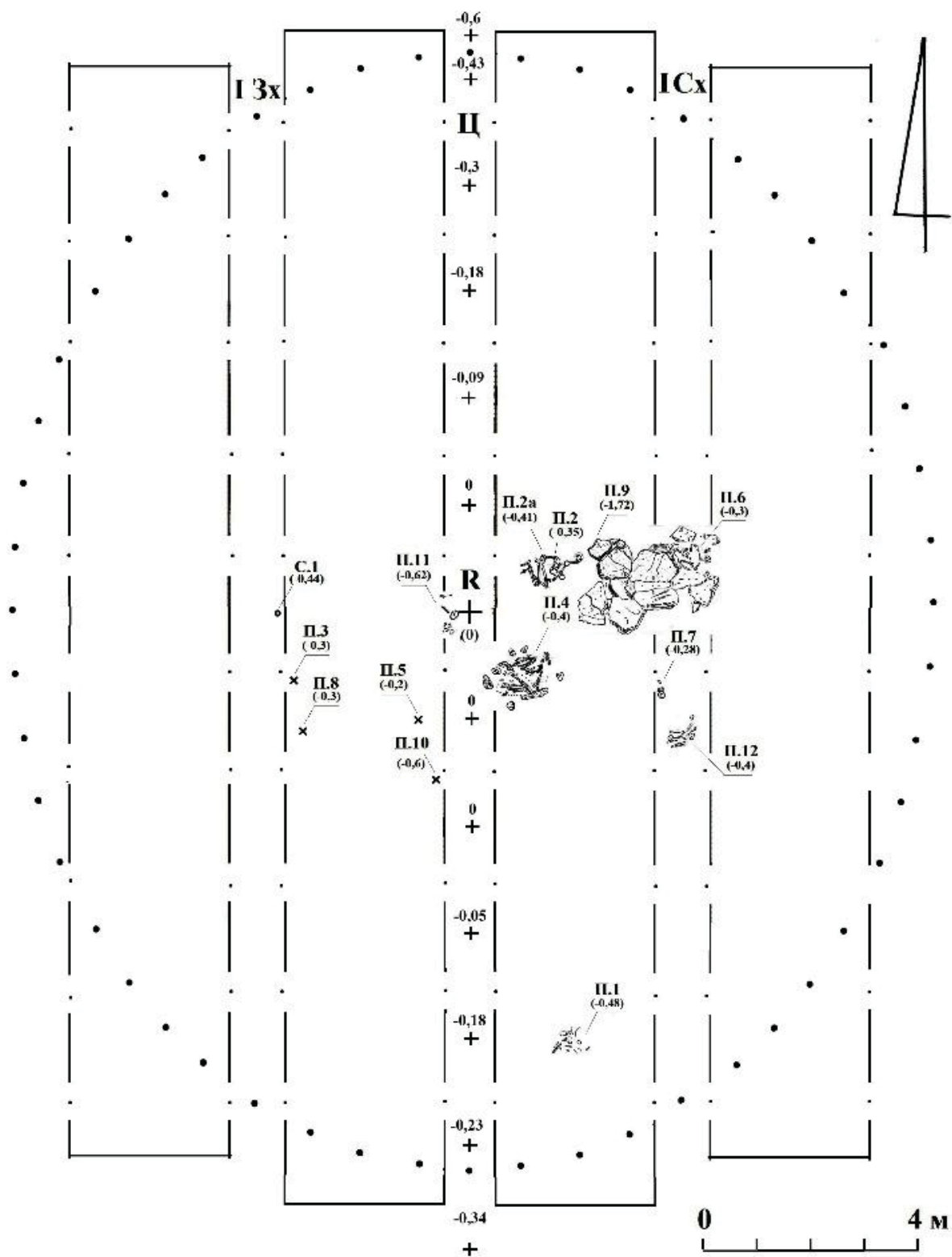


Рис. 2. Загальний план кургану 3.

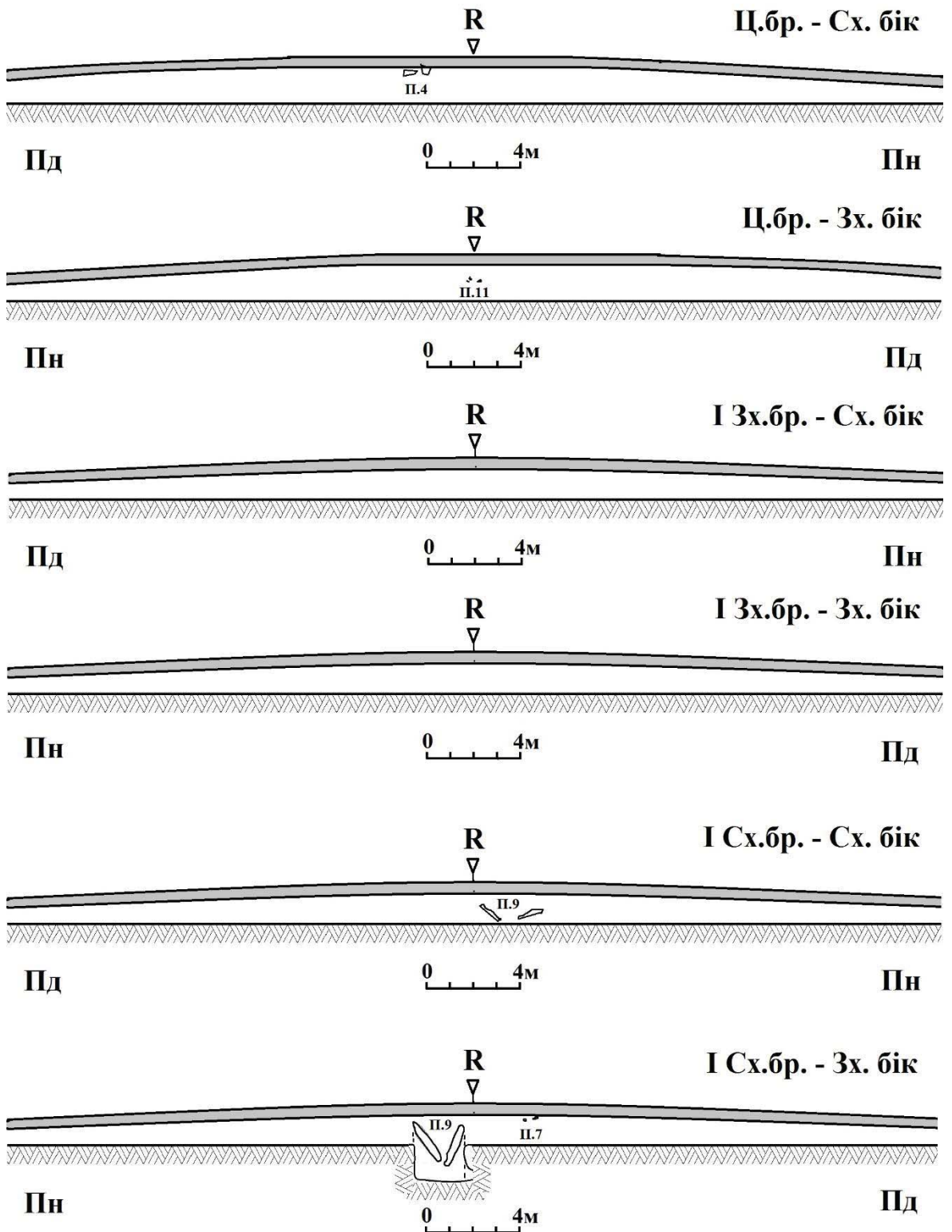


Рис. 3. Стратиграфічні розрізи.

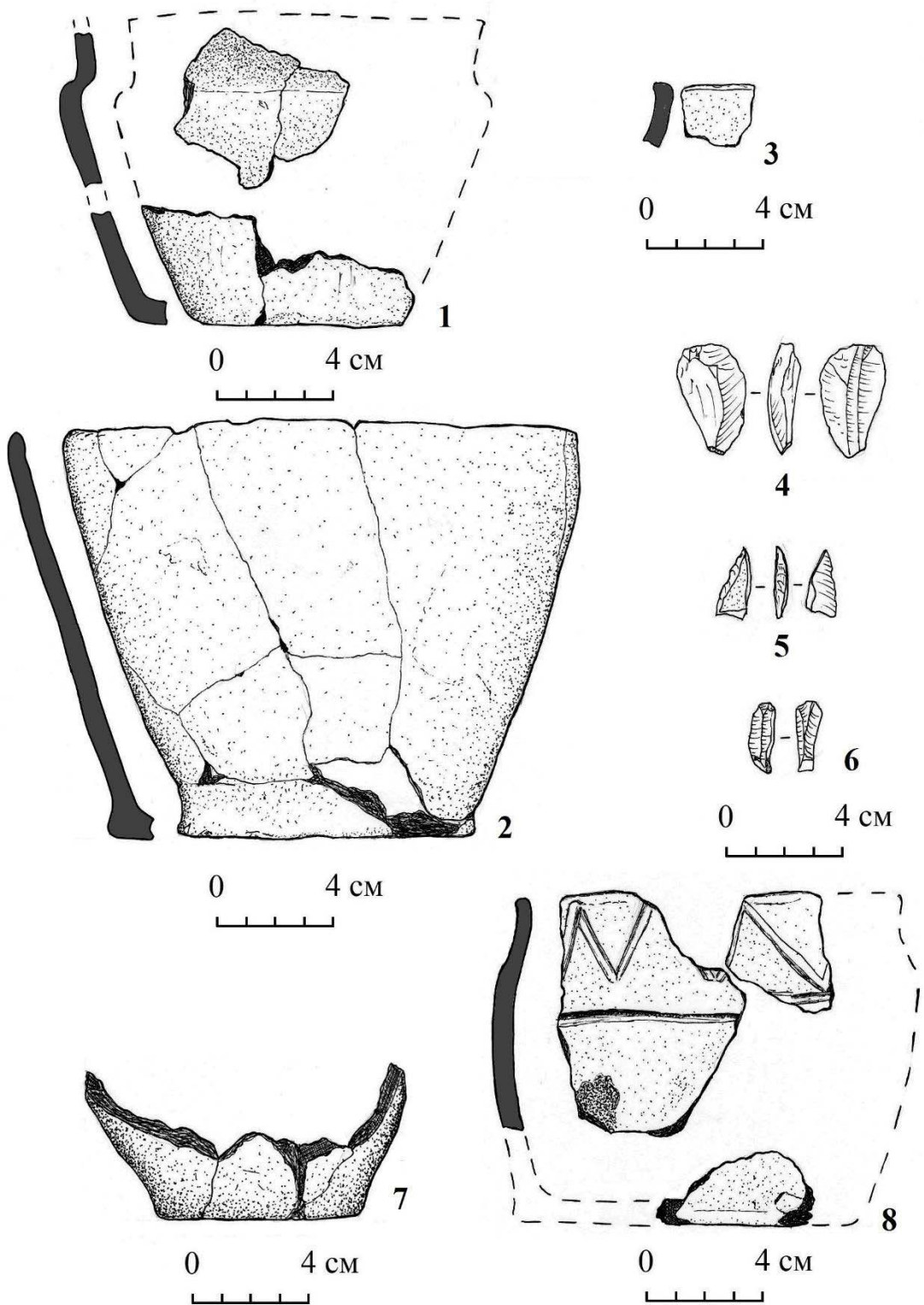
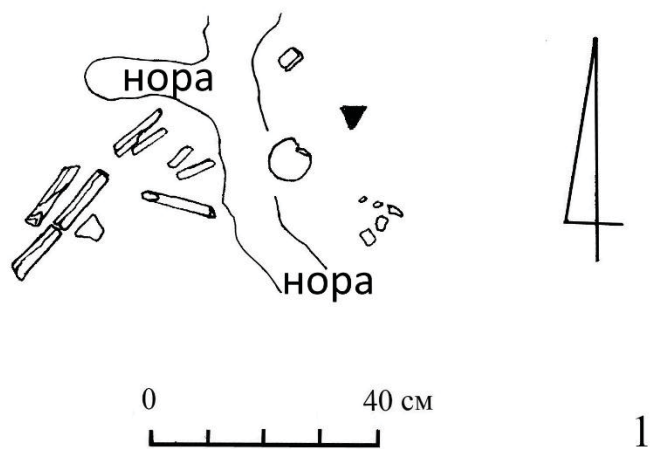
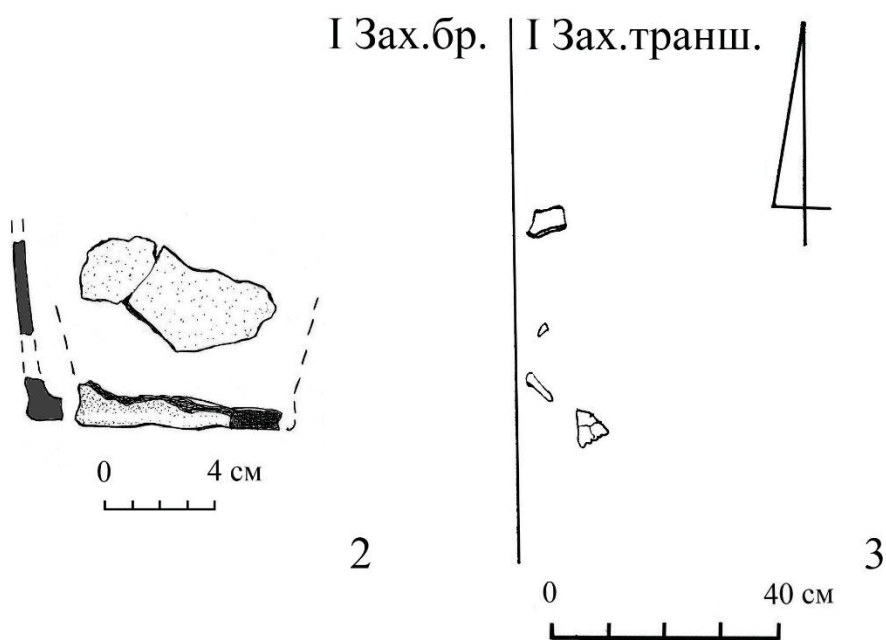


Рис. 4. Окремі знахідки з насипу кургану 3.





1



2

3

Рис. 5. К. гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1,2 – поховання 1; 3 – поховання 3.



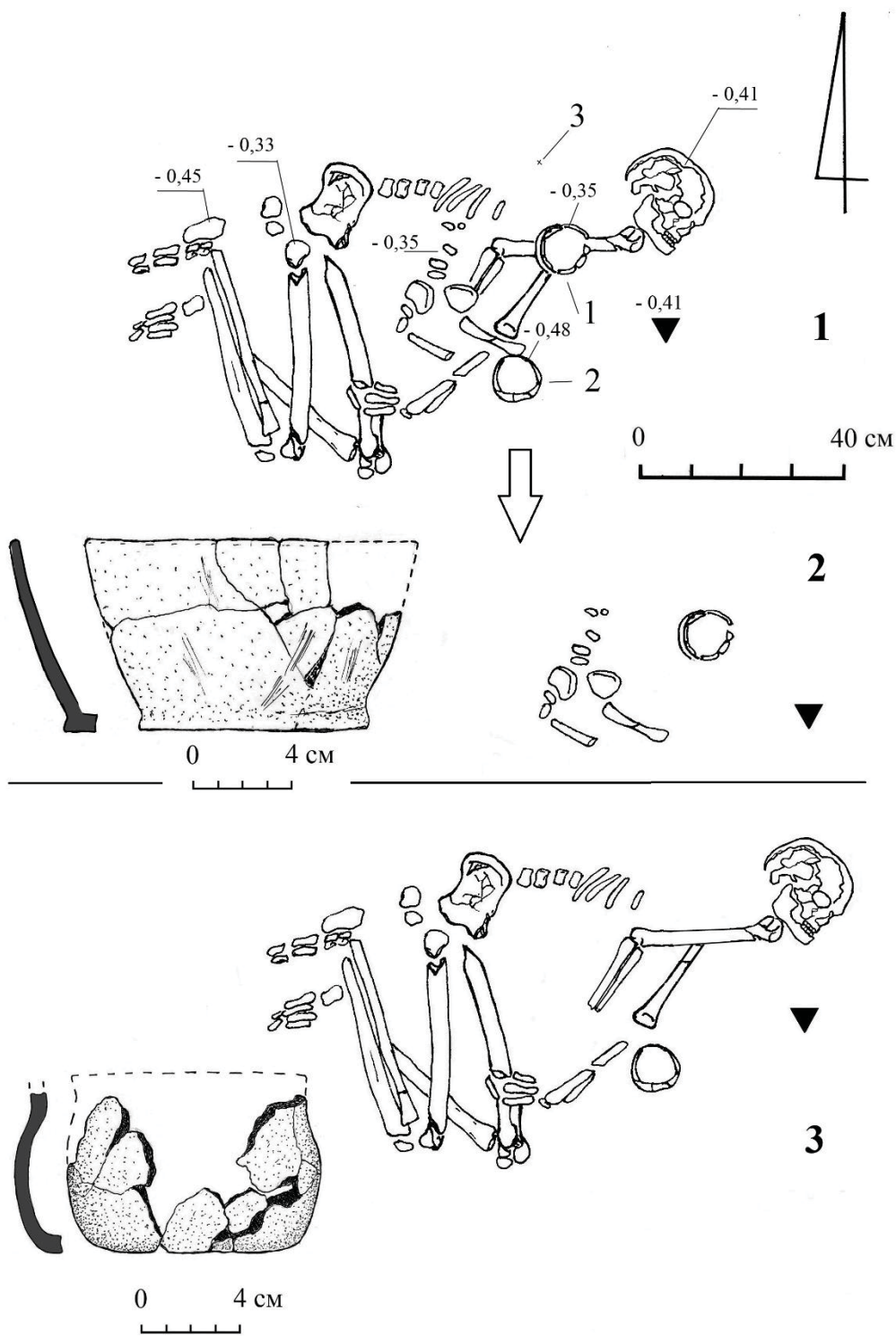


Рис. 6. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1-5 – поховання 2, 2а.

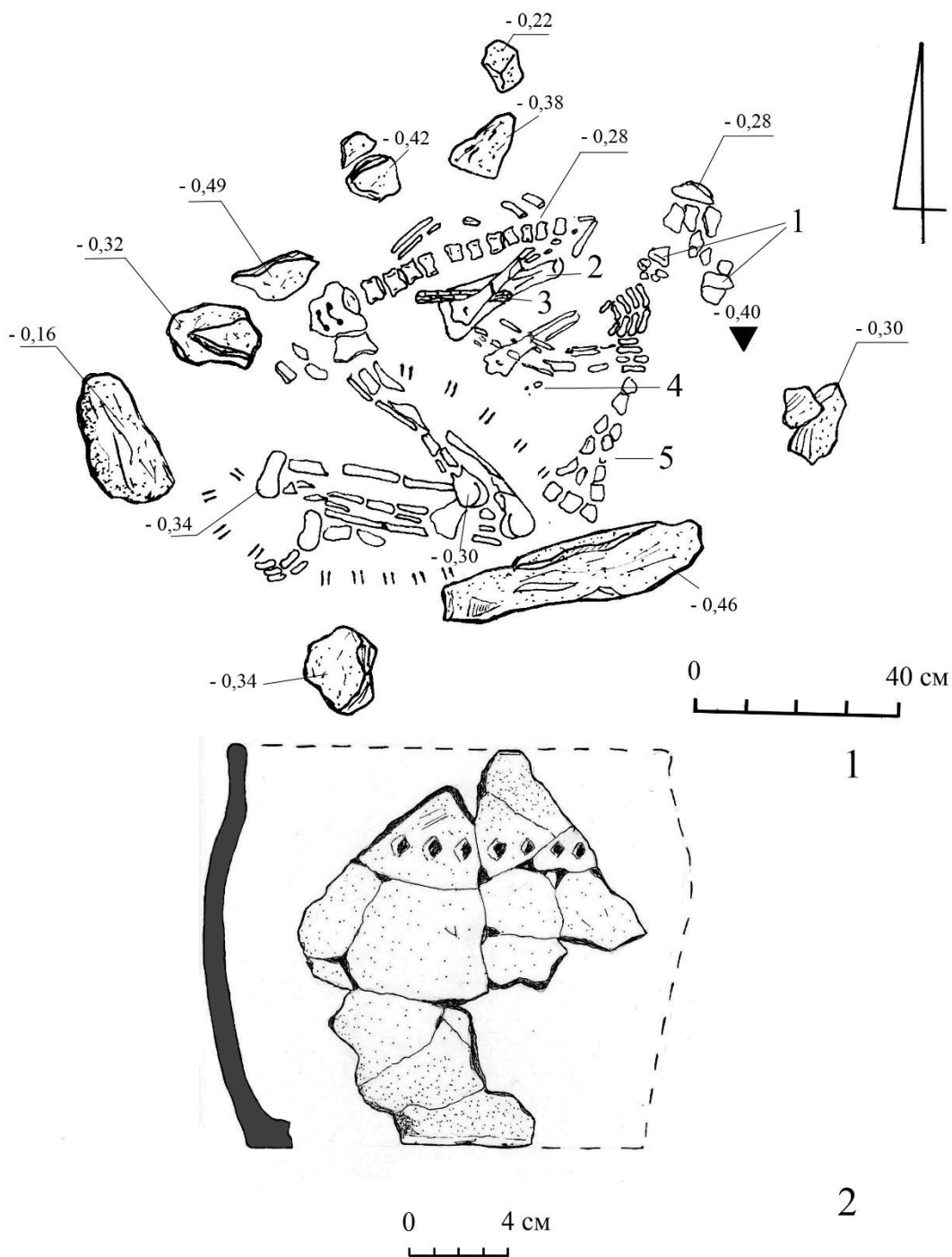
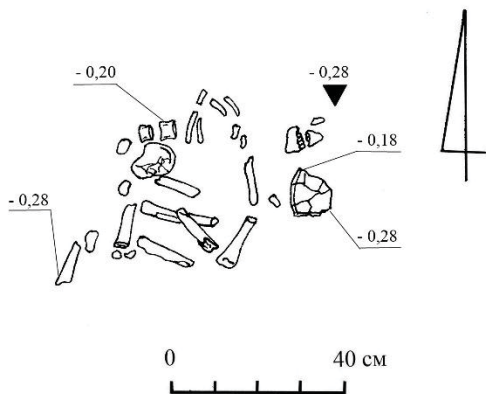
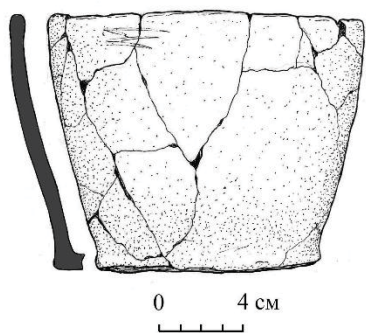


Рис. 7. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1,2 – поховання 4.

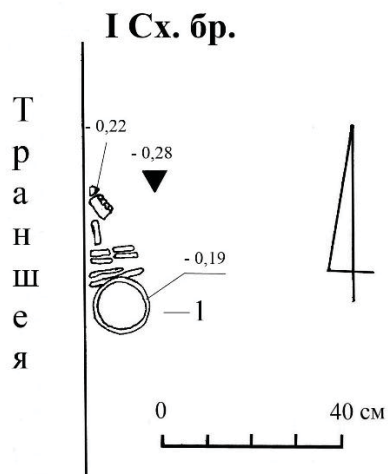


1



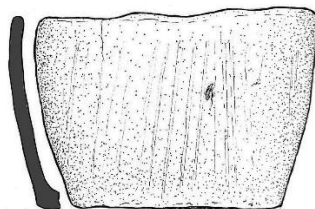
2

Рис. 8. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1,2 – поховання 6.



1

Рис. 9. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1,2 – поховання 7.



2

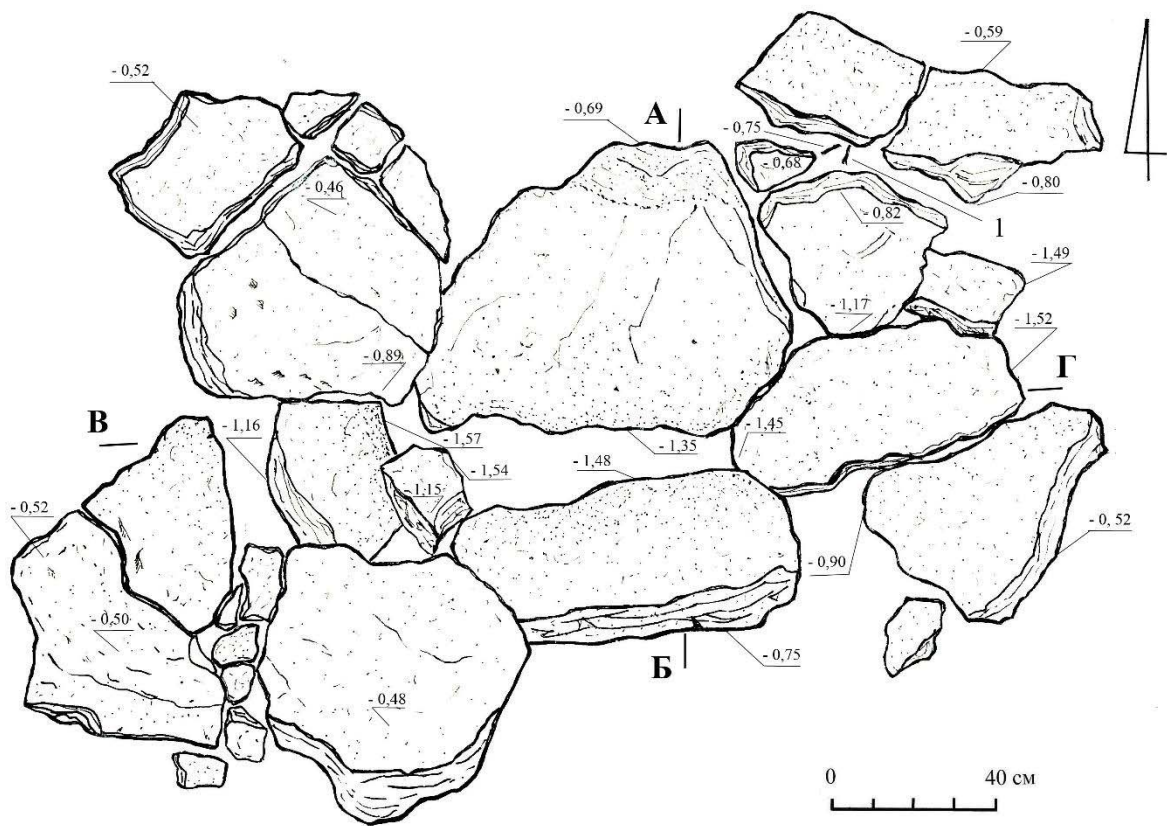


Рис. 10. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3, перекриття поховання 9.

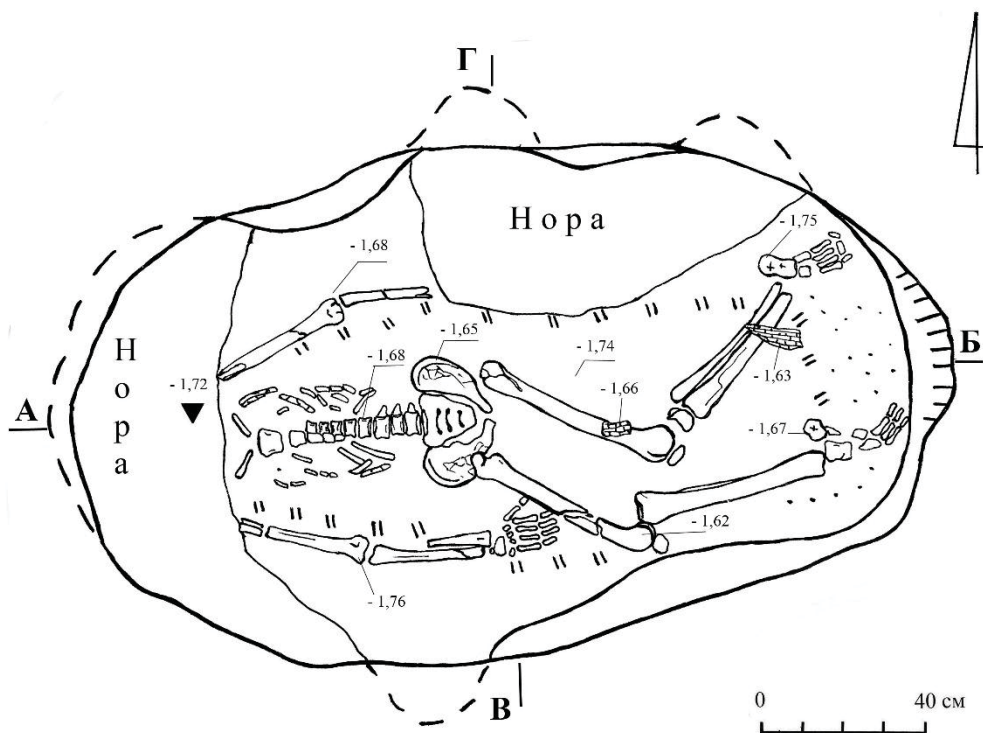


Рис. 11. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3, план поховання 9.

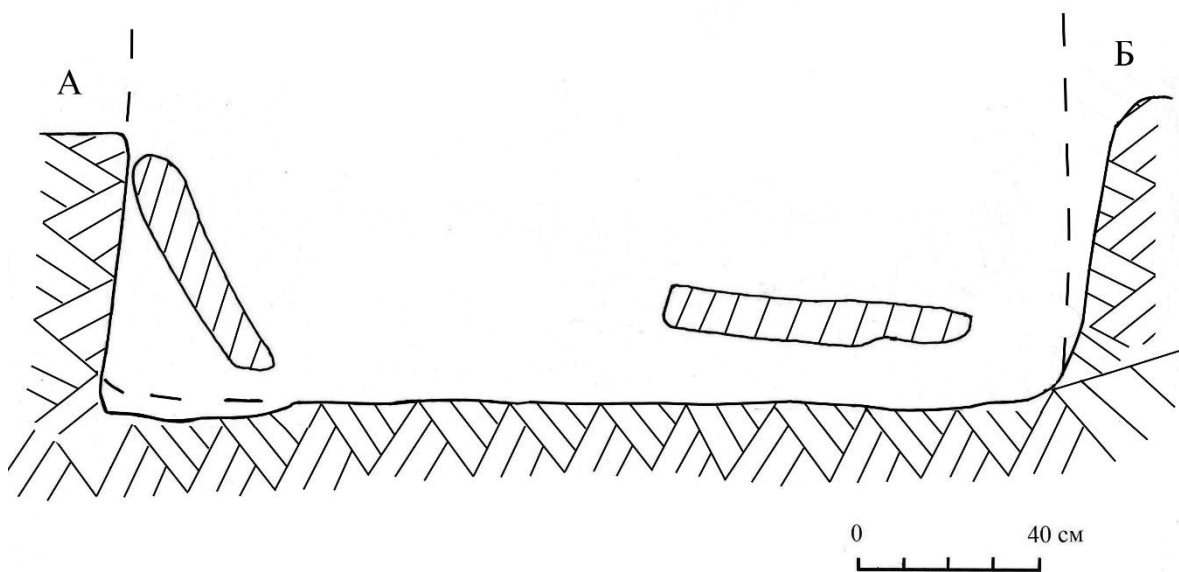


Рис. 12. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3. Поздовжній розріз поховання 9.

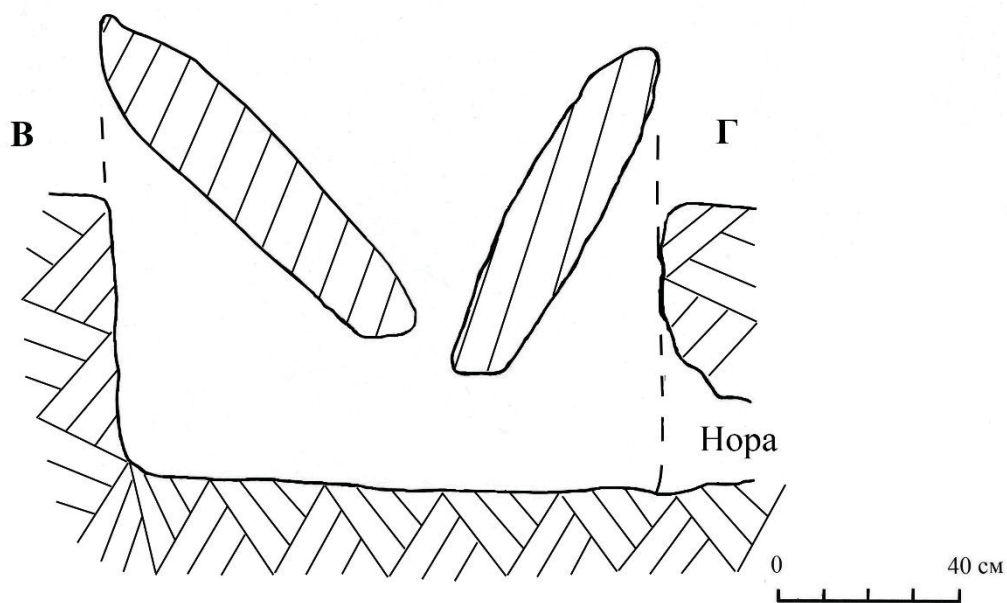
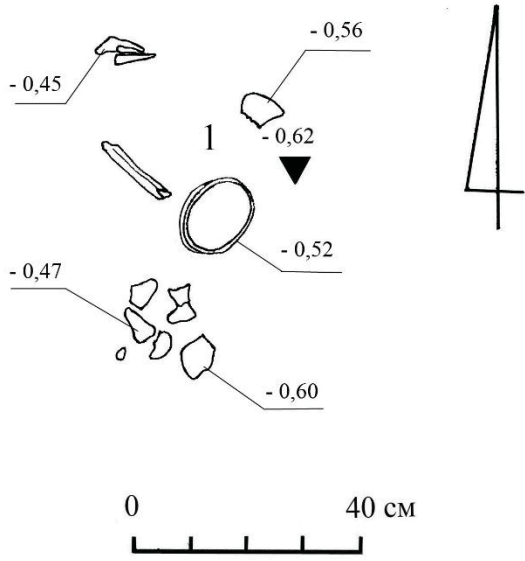
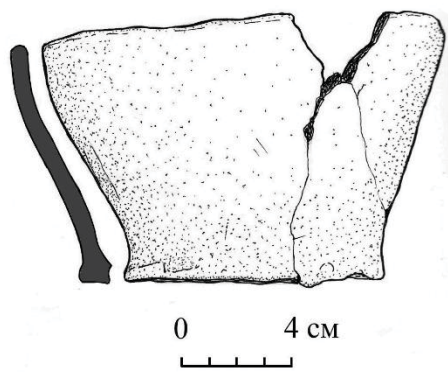


Рис. 13. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3. Поперечний розріз поховання 9.

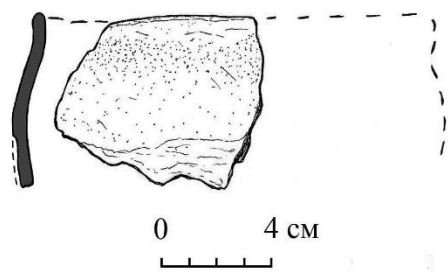




1

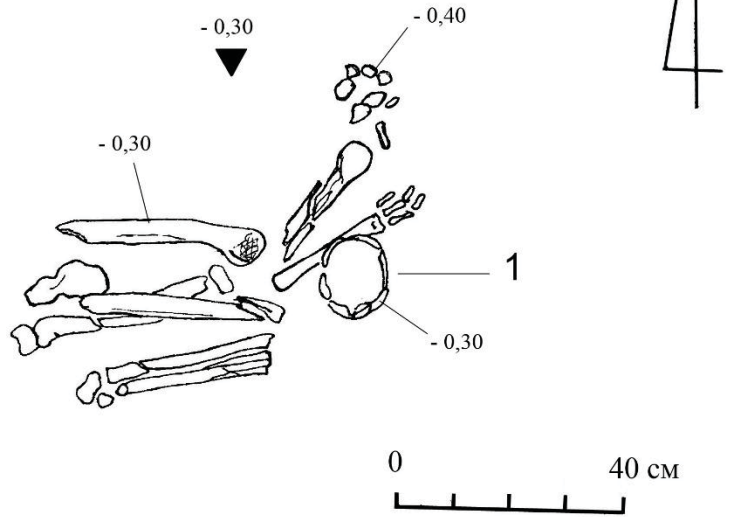


2

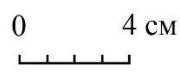
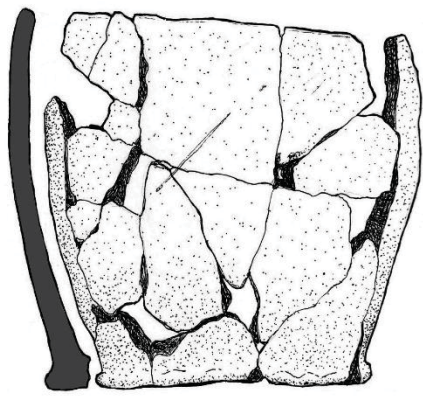


3

Рис. 14. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1,2 – поховання 11.



1



2

Рис.15. К.гр. Могила Комишуватка, курган 3: 1,2 – поховання 12.